Apáczai Encyclopaediája és az erdélyi közgazdasági gondolkodás kezdetei

KOVÁCS GYÖRGY[1]

Az Apáczai Csere János Encyclopaediája megjelenésének 350. évfordulója alkalmából írt tanulmány Apáczai eszmeáramlatát mint az erdélyi közgazdaságtudományok indulásának első jeleit vizsgálja.

1. Az Apáczai fellépése előtti erdélyi államelméleti és nemzetgazdasági gondolkodás

A korabeli magyar nemzetgazdasági „irodalom" legfontosabb jellemzőjeként gyakorlatorientáltságát emelhetjük ki, e korban az elmélet és az alkalmazott gazdaságpolitika nem vált ketté, így a kor gazdasági gondolatai leginkább törvényekben, törvénytervezetekben, városok és falvak jegyzőkönyveiben, a gazdálkodásról szóló szak- és népszerűsítő irodalomban érhetőek tetten.[2] Kautz Gyula is felhívja a figyelmet arra, hogy a XVI–XVII. században vannak ugyan érintkezési pontjai a hazai nézetkörnek az európai irányzatokkal, de eszméink s ezeken alapuló intézményeink következetesen összefüggő s gyakorlati alkalmazásba vett egésszé mégsem alakulnak, így például a merkantilista tendenciák sem emelkedtek olyan kizárólagos irányzattá, mint pl. Colbert vagy Cromwell hazájában.[3] Az állami gazdaságpolitika megítélése szempontjából fontos dokumentumként értékelhetőek a fejedelmi propozíciók és az országgyűlési határozatok, melyek különösen az adókivetés vonatkozásában bírnak jelentőséggel, de az országgyűlési határozatok között szerepelnek egyéb gazdasági ügyek is, pl. birtokügyek, árszabályozás, kereskedelem, bányászat, pénzverés, mértékegységek stb., de sokkal ritkábban jelenik meg az adó számbavétele és elszámolása.[4] Trócsányi Zsolt felhívja a figyelmet arra, hogy az országgyűlés tárgyköreiben a gazdasági ügyek túl nagy súlyt sosem képviseltek, a fejedelmi adminisztráció mindig is meghatározóbb szerepet játszott e tárgyakban, az országgyűlés számvevői szerepe pedig szinte teljesen elhanyagolható volt.[5] A kor gazdasági „irodalmának" másik fő megnyilvánulási formáját a gazdálkodáshoz kapcsolódó praktikus ismereteket tartalmazó kalendáriumok képviselik, melyek a földműveléshez, lóbetegségek kezeléséhez, a számvetéshez nyújtanak segítséget, de a XVI. század végén megjelenik – a később jelentős fejlődést befutó – méhészeti szakirodalom is. Sok botanikai és agrárvonatkozásával a gazdálkodáshoz kapcsolódó ismereteket nyújtott a kálvinista prédikátor, Melius Juhász Péter Herbariuma is, mely 1578-ban látott napvilágot Kolozsváron.[6] Gazdasági vonatkozásai vannak Decsi Csimor János, a XVI. század magyar tudományossága kiemelkedő szereplője munkásságának is, aki bölcseleti munkájában az arisztotelészi osztályozásnak megfelelően a gyakorlati etikában tulajdonképpeni erkölcstant, országtant és oeconomia-tant különböztet meg. Commentarii de rebus Ungaricis c. munkájában (1592–1598) a politikát 87, a gazdászattant 15 tételben fejti ki, s arra utal alapvetően, hogyan kell szervezni, igazgatni, fenntartani a házat, családot, milyen kötelezettségei vannak a családfőnek, családtagoknak, szolgaszemélyzetnek, tehát munkássága mikrogazdasági szemléletű, de érinti a magánháztartásnak az országos háztartással kapcsolatos viszonyát is.[7]

Németalföld ösztönző hatásának is köszönhetően a XVII. század 30-as és 40-es éveiben már egy szellemileg igen jól felkészült értelmiségi réteg vállalt szerepet a nemzeti nyelvű irodalom és tudományosság megteremtésében, mely értelmiségi csoport olyan nevekkel fémjelezhető, mint Geleji Katona István, Szenczi Molnár Albert, Apáczai Csere János, Medgyesi Pál stb. Természetesen e korban a nemzetgazdaságtan még önálló diszciplínaként nem jelenvén meg, néhány pillantást kell vetnünk a korabeli államelméleti irodalomra, melynek jelentős gazdasági, elsősorban államháztartási vonatkozásai is vannak. A nemzeti nyelvű tudományosság kibontakozása időszakában alkotott Laskai János, akinek munkásságában kiemelkedő szerepet töltött be Justus Lipsius Az állhatatosságról illetve Politica c. műveinek magyar nyelvre fordítása.[8] Laskai János 1629-ben iratkozott be a leydeni egyetem theológiai fakultására, s itt ismerkedett meg Justus Lipsius munkásságával, aki 1579–91 között volt ezen egyetem tanára, és kinek személye jelentős szerepet töltött be az egyetem híressé válásában. Már valószínűleg Laskai egyetemi évei alatt megfogalmazódott Lipsius két műve lefordításának gondolata, mely fordítás végül 1641-ben látott napvilágot Debrecenben illetve Bártfán.[9] Lipsius Politica c. műve 1589-ben íródott – tehát

[1] Egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar Pénzügytani Tanszék
[2] Bekker 2002. 42.
[3] Kautz 1868. 50–51.
[4] Somai 2001. 12.
[5] Trócsányi 1976. 142–153, 174–175.
[6] Somai 2001. 14.
[7] Kautz 1868. 60.
[8] Laskai 1970. 14–15
[9] Laskai 1970. 19.

még Lipsius 1591-es újrakatolizálása előtt –, 10 év alatt 15 kiadást élt meg, 1641-ig 24 kiadása ismeretes, melyből Óraniai Móric, egykori leydeni tanítványa tanult a legtöbbet, de Gusztáv Adolfra és IV. Henrikre is nagy hatást gyakorolt műve.[10] Lefordították francia (1590), lengyel (1595), német (1599), spanyol (1604) és olasz (1604) nyelvre is.[11] A XVII. sz. magyar államelméleti gondolkodására legnagyobb hatást gyakorló műként értékelhetjük a Politicat, avagy Justus Lipsiusnak A' polgári társaságnak tudományáról írt hat könyvei címen megjelent fordítást, mely Apáczai működésének idején már magyar nyelven is elterjedt, minden valamire való szellemi ember könyvtárában megtalálható volt, ezért érdemes néhány gondolatával megismerkednünk.

Lipsius egy mérsékelt központosítás programjával lép fel, a kormányzás célja nem a személyi hatalom, mely zsarnoksággá válhat, hanem az alattvalók java, biztonsága és üdve, s egyik fő elve, hogy a fejedelem is függjön a törvényektől. A hivatalnokokról szóló IV. könyv, mely abszolutista bürokrácia kiépítését javasolja, nem volt teljesen hatástalan Erdélyben, hiszen a királyi Magyarország viszonyaival szemben nem volt olyan erős rendiség, nagy földbirtokok, ami akadályozhatta volna a fejedelmi abszolutista bürokrácia kiépítését, legfeljebb az Erdélyi Fejedelemség hamarosan bekövetkező bukása miatt nem volt mód kiépítésére.[12] A fejedelemség vezetői mindig nagy hangsúlyt fektettek a gazdasági alapra, a pénz előteremtésére, s már Fráter György helytartó és kincstárnok is törekedett a kincstartóság szakszerű hivatallá alakítására, de lassan haladt a professzionális hivatallá válás útján, nem volt elég szilárd és szervezett hivatali apparátusa.[13] Az államháztartásra, adózásra vonatkozó gondolatok a IV. könyv 11. részében jelennek meg. Inti az uralkodót méltányos, igazságos adórendszer érvényesítésére, minthogy véleménye szerint a fösvénységnél utálatosabb vétek nincs, főképpen a fejedelmek esetében.[14] Fontos szempont, hogy az adó ne legyen felettébb-való, hanem mértékletes, igazodjék a közösség, a társadalom javainak bő illetve szűk voltához, ezen szabály be nem tartása esetén méltán támadhatnak fel az alattvalók a fejedelem ellen,[15] az uralkodó csak sáfára a reábízott javaknak, melyek nem övéi, hanem a közösségé, ezért az uralkodónak mértékletesen kell élnie, tartózkodnia kell a tékozlástól.[16]

Lipsius az alattvalók, a polgárok vonatkozásában is a mértékletesség követelményével lép fel, takarékos, puritán életforma követésére szólít fel. Az erkölcstelenségek között óv a munkátlanságtól, hiszen a munkálkodás az, mely leginkább el tud vonni az erkölcstelen cselekedetekre hajlástól.[17] A gazdagság keletkezése vonatkozásában viszont arra hívja fel a figyelmet, hogy az nem annyira a sok kereset, mint inkább a szűk költés eredménye.[18] Elismeri a pénzgazdálkodás létét, a szabad polgári tulajdon talaján áll,[19] de elítéli a gonosz uzsorát és a rút kereskedéseket.[20]

Laskai Lipsius-fordításával s a korábban említett, gazdasági vonatkozásokat is tartalmazó művekkel szemben a magyar nemzetgazdasági irodalom első, önálló közgazdasági munkaként értékelhető alkotása Báthori Istvánnak az erdélyi Hármas Tanácshoz 1583 szeptember 7-én írott levele.[21] A lengyel királyi trónt betöltő s az Erdélyi Fejedelemséget kormányzótanács útján irányító Báthori arra hívja fel a Hármas Tanács figyelmét, hogy amennyiben Erdélyben csak nagy értékű érméket (aranyforint, ezüsttallér) vernek, aprópénzt pedig nem, akkor az lesz

10 Wittman 1957. 61.
11 Laskai 1970. 43.
12 Laskai 1970. 43.
13 Somai 2001. 12.
14 Tekintettel a kálvinizmusnak mind Hollandia, mind az Erdélyi Fejedelemség területén érvényesülő jelentős hatására, érdemes megemlítenünk, hogy ezen gondolat rokon Kálvinnak a fejedelmi költekezés vonatkozásában önmegtartóztatásra intő szavaival: „... az adók és vámok jogosult jövedelmei a fejedelmeknek, és bár elsősorban a hivatalukkal járó közköltségek fedezésére kell azokat fordítaniuk, éppenúgy felhasználhatják az udvartartásuk fényének az emelésére is, amely valahogy velejár annak az uralomnak a méltóságával, amelyet gyakorolnak... Úgy azonban, hogy a fejedelmeknek nem szabad megfeledkezniük arról, hogy az ő kincstáruk nem annyira magánpénztáruk, mint inkább az egész népnek közpénztára, amelyet nyilvánvaló jogtalanság nélkül nem lehet elpazarolni és tékozolni." Kálvin 1991. 295.
15 Laskai 1970. 281–282. Megemlíthető, hogy itt is párhuzamok fedezhetőek fel Kálvin ellenállási jogra vonatkozó nézeteivel: „Mert ahol most is vannak a fejedelmi önkény ellensúlyozására a népből alakított felsőbbségek… amilyen hatalmat a mai viszonyok mellett egyes országokban talán a három rend gyakorol, amikor országgyűléseket tartanak, azt, hogy az ilyenek a királyok féktelen szabadosságával szemben tisztüknek megfelelően fellépjenek, nemcsak nem ellenzem, sőt ha gyáván szemet hunynának az önkényesen garázdálkodó és a nyomorult népet sanyargató királyokkal szemben, egyenesen megvádolnám, őket, hogy az ilyen elnézésben van valami bűnös hitszegés, mert hiszen álnok módon elárulják a népnek szabadságát, amelynek őreiül állíttattak Isten rendeléséből." Kálvin 1991. 303. Kálvin egyébként az állami életben nem kíván egy ember kezébe hatalmat adni, mint ahogy ezen elvet az egyházi életben érvényre is juttatta, amikor az egyházi testületek számára biztosította a hatalmat a presbiteriális rendszer intézményesítésével: „... hogy a kormányzásnak melyik formája a leghelyesebb... nem is lehet ezt olyan egyszerűen eldönteni... A királyság könnyen elfajulhat zsarnoksággá; de csaknem ugyanolyan könnyen a nemesek (aristocratia) a kevesek uralmává (oligarchia); és még sokkal könnyebben a népuralom lázongássá... Az emberek gyarlóságaiból és hibáiból következik, hogy biztosabb és elhordozhatóbb, ha a kormányzást többen gyakorolják, úgy, hogy egyik segíthesse a másikat, s hogy egymást taníthassák és inthessék, és ha valamelyik a megengedettnél tovább akarna menni, többen legyenek, akik bírákként és mesterekként megfékezzék annak szenvedélyét..." Kálvin 1991. 291. Kováts J. István A keresztyénség és a társadalmi kérdések c. munkájában értékelvén a kálvinizmus politikai elveit, a demokratizmus és arisztokratizmus sajátos kombinációjáról beszél, melynek értelmében a szellem és jellem arisztokráciájának vezető szerepe valósítandó meg, de nem a születési előjog, hanem az egyenlő érvényesülés alapján, melynek kulcseleme a széles rétegek előtt megnyíló iskolarendszer, s ennek tükrében is értékelendő Apáczai iskolateremtő, pedagógiai tevékenysége. Kováts 1933. 159–160.
16 Laskai 1970. 284–285.
17 Laskai 1970. 288.
18 Laskai 1970. 285. Tehát itt is fellelhetőek párhuzamok a kálvinista etikával: a munka fontosságának és a fogyasztás elutasításának gondolata.
19 „A' pénz, lelke és vére az embereknek", „ki-ki tulajdon jószágocskáját szabadossan és félelem-nélkül birhassa." Laskai 1970. 280., 284.
20 Laskai 1970. 290. A kereskedelem és a kamat megítélésében tehát a Kálvin által megfogalmazott, a kapitalista fejlődés szempontjából fontosnak ítélt gondolatok itt nem jelennek meg. Kálvin kamattal kapcsolatos álláspontját 1545. november 7-én egy Sachinus nevű embernek írt levele világítja meg legrészletesebben. Sebestyén 1911. 5–12.
21 Bekker 2002. 42.

a következménye, hogy az aprópénzeket a napi pénzforgalom lebonyolításához külföldről kell beszerezni, mégpedig a nagy értékű aranyforint illetve ezüsttallér fejében, s ha e folyamat túlzottan felerősödik, akkor a nagy értékű pénzek hiánya fog bekövetkezni. A fejedelem levelében azon javaslattal áll elő, hogy az erdélyi aprópénzverés felfuttatásával növeljék meg az aprópénzek kínálatát, ezzel felerősítvén kiáramlását s ezzel párhuzamosan az aranypénzek és ezüsttallérok beáramlását, a kincstári egyensúly helyreállítása érdekében adják bérbe a vámszedést (tehát itt is érvényesül azon korábban említett tendencia, mely a professzionális kincstári bürokrácia kialakulásának elhúzódásához vezet), illetve vegyenek fel hiteleket. Nem támogatja az adók emelését, ehelyett a külföldről származó jövedelmek növelését javasolja a kereskedelem fellendítésével.[22] A korszak Európájában eluralkodó merkantilista irányzathoz – mely exporttöbblet révén nemesfémpénz beáramlására törekedett s ennek érdekében fejlesztette a hazai mesterségeket – közelállónak tekinthető e nagy értékű nemesfémérmék iránti figyelem, de ekkor, illetve még Bethlen Gábor idejében is csak a fejedelem ún. „ösztönös vagy gyakorlati merkantilizmusáról" beszélhetünk, a merkantilizmus elvi alapjainak lefektetése éppen Apáczai munkásságához köthető.

Bethlen Gábor gyakorlati merkantilizmusa értékeléséhez néhány gondolat erejéig érdemes kitérnünk a korabeli fejedelmi gazdálkodás bemutatására. A politikai konszolidáció keretében egyfajta fejedelmi abszolutizmus, jelentős központosítás megvalósításának lehetünk tanúi Bethlen idejében, s e központosítás gazdasági téren merkantilista elemek megjelenésével járt együtt. Így az állami bevételek növelése érdekében fejlesztette a bányászatot, iparos-és bányásznépességet telepített be, a főbb exportcikkek (szarvasmarha, ló, bőr, méz, viasz, higany, vas, réz) külföldi forgalmazására állami monopóliumot vezetett be, melynek eredményeként helyreállította az államháztartás egyensúlyát, illetve aktív külkereskedelmi mérleget biztosított. Egyéb gazdasági lépései is az államháztartási konszolidáció irányába hatottak, így pl. a fiscusjószágok visszaszerzése, az 1625-től a pénzügyi rendszer konszolidációja érdekében tett intézkedései, a magyarországival azonos értékű pénz veretése, de említést érdemel egy – a nemesség ellenállásán végül elvérzett – javaslata is, mely szerint ún. közpénztárat kívánt felállítani a rendek megadóztatásával.[23] Ugyanakkor a monopóliumok érvényesítése – bármennyire is indokolt lehet az államkincstár növekvő igényeivel, különösképpen a súlyos török adóteherre tekintettel –, a külkereskedelmi forgalomból eredő polgári tőkefelhalmozásra mégis kedvezőtlenül hathatott. Arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy sok esetben a fejedelem céheknek versenyt támasztó tevékenysége – pl. a morva anabaptisták vagy gdanski kézművesek betelepítése – a hagyományos polgári rétegek megerősödését akadályozta. A fejedelmi birtokokon pl. a kocsigyártás és ágyúöntés területén, a kristályüveggyártásban illetve a papírmalmok vonatkozásában már manufakturális kezdeményezésekről beszélhetünk, melyek természetesen a magas szintű ipari kultúra kialakítása szempontjából pozitívan értékelhetőek.[24] Az árszabályozás területén is Bethlen fokozott aktivitásával szembesülhetünk, ami sok esetben a céhes polgárok érdekeit sértette, még ha a fogyasztói érdekek védelmében illetve a hadseregellátás szempontjából indokolt is lehetett. A limitációs tevékenység már az 1619-től kibontakozó inflációs időszak előtt is érvényesült, de különösen fokozottá vált 1625–28 között az infláció letörése érdekében, mely árszabályozási tevékenység két főbb pontban lényeges eltérést mutat az adott korban szintén inflációval küzdő királyi Magyarország limitációs gyakorlatához képest: egyrészt míg a királyi Magyarország területén a vármegyék hatáskörébe utalták e feladatot, így a helyi körülmények függvényében kezelvén a problémát, addig Erdélyben központi, fejedelmi rendelkezésekről beszélhetünk, másrészt az Erdélyi Fejedelemségben a szabályozást be nem tartókra sokkal súlyosabb büntetési tételek (akár fejvesztés is) vonatkoztak,[25] ami szintén a Bethlen által érvényesített abszolutisztikus törekvésekre utal.

2. A Magyar Encyclopaedia gazdasági vonatkozásai

Mint korábban említettük, a merkantilizmus elveinek a magyar nemzetgazdasági irodalomban történő megjelenése Apáczai Csere János munkásságával vette kezdetét, melyben nagy szerepet játszhattak németalföldi tanulmányai.[26] Tanulmányai

[22] „Mi nem mondjuk, hogy kegyelmetek a szegénységet adónak augeálásával (növelésével – KGy.) nyomorítsa, hanem egyéb külső jövedelmek, ha miben augeáltathatnának, főképpen az otben való áros népek kereskedéséből… valamint s valahogy a szükséghez kell szabni a jövedelmet… Arra sem tanácsolhatjuk pedig kegyelmeteket hogy az mi atyánkfia kevés aranyától teljességgel meg ürítse a Tárházat. Nem ország az akinek tárházában semmi nincs. Efféle fogyatkozásból sokféle periculum (veszély – KGy.) szokott történni. Nekünk most e tetszenék hogy kegyelmetek ha mi huszad avagy harmincad a városokban vagyon Brassóban, Szebenben, affélét öt vagy hat esztendeig localljon el (adjon bérbe – KGy.) kegyelmetek ugyan ott való polgárnak. Vannak olyan pénzes emberek, kik meg nem vonzzák magukat közönséges segítségtől, látván maguk hasznát is belőle. Uzsorára is inkább vegyen kegyelmetek, vagy ha jószágot vet zálogban is, hogy nem mint a kevés pénztől megfossza a Tárházat… Írja kegyelmetek az öreg pénznek kegyelmetek között való szükségét, de higgye meg kegyelmetek, hogy mindenütt úgy vagyon az, valahol hon vert aprópénzzel nem élnek. Mert ez idegen aprópénz helyett szükség kijönni az öreg pénznek. Nem véljük, hogy senkin innét kegyelmetekhez aranyat vigyen, hanem olyat, a melyet ott nem vernek. Ide pedig onnét aranyat és tallért hoznak. Immár a mennyire elbővesült kegyelmetek felé a garas, ugyan nem menekedhetik afféle pénztől meg kegyelmetek, Jó volna azért hogy ne csak más adna affélét kegyelmeteknek, hanem kegyelmetek másnak, kezdetne hozzá kegyelmetek is a garas veréséhez." Bekker 2002. 53–54.

[23] Somai 2001. 14–15.

[24] Imreh 1992. 58–64.

[25] Buza 1991. 96.

[26] Bekker 2002. 43.

során több egyetemet is látogatott, először a franekeri egyetemre iratkozott be 1648. július 22-én, de innen igen rövid idő után távozván, már szeptember 5-én a leydeni egyetem anyakönyvében találhatjuk nevét. A franekeri egyetemen tanított 1622–32 között az angliai üldözések elől elmenekült Amesius, az angol puritanizmus vezéralakja, akinek munkássága a genius loci ihlető hatására a rövid itt tartózkodás ellenére is hatást gyakorolt Apáczaira.[27] A tanulmányunk korábbi részében már említett leydeni egyetem nagy hatással volt Apáczaira, itt ismerkedhetett meg a protestáns gondolkodás árnyalataival, majd 1650-ben az utrechti egyetemre távozván, ott közel három évet töltött, közben viszont a harderwijcki egyetemre is beiratkozott.[28] A korabeli Európa egyik legfejlettebb országában megismerkedhetett az angol forradalomban is jelentős szerepet játszó puritanizmussal, Descartes nézeteivel, de azt is láthatta, hogy a gazdasági fejlettség egyik fontos tényezője az ifjúság hasznos, praktikus ismeretekkel történő felvértezése az oktatásban, mégpedig anyanyelvükön. Ezt követendő példaként tekintve, minél szélesebb körű, jelentős részben gyakorlatias tudásanyag összegyűjtésére s magyar nyelven az otthoni ifjúság rendelkezésére bocsátására törekedett, mely munkálkodásának eredménye –az először 1653/55-ben Utrechtben megjelenő– Magyar Encyclopaedia.[29]

A magyar nemzetgazdasági irodalomban már Kautz Gyula felfigyelt Apáczai munkásságának közgazdasági elemeire, felhívta a figyelmet arra, hogy a főműve VIII., IX. és X. szakasza a mesterségek, gazdászat, etika, jog s a polgári társaságok vonatkozásában megfontolásra méltó gondolatokat tartalmaz, kiemelve néhány fő megállapítását. Így különösen érdekesnek ítéli munkájában az adásvevés és bérbeadás módozatainak bemutatását, a munkának mint minden siker és előmenetel nélkülözhetetlen feltételének méltatását, a jobbágyviszonyok vonatkozásában pedig azon elvet, hogy a földesúr a zsellérnek munkájának megfelelően, a jószág jövedelméhez illően biztosítson jövedelmet. Kautz fontosnak véli Apáczai azon gondolatát, hogy az oeconomia a köztanítás tárgyának tekintendő, hiszen ez még Kautz korában is gyermekcipőben járt. A merkantilista gondolkodás egy igen érdekes elemére is felhívja a figyelmet, miszerint a főuraknak az országtól távolléte azért is káros, mert általa a nemes ércpénz az országból kiáramlik.[30] E gondolat a későbbi századokban is előfordul a nemzetgazdasági irodalomban, így pl. a reformkorban Széchenyi István és Dessewffy József munkásságában is megjelenik az arisztokrácia külföldi költekezésének a nemzetgazdaságra nézve káros voltának hangsúlyozása. A továbbiakban a Magyar Encyclopaedia két fejezetével kívánunk kiemelten foglalkozni, így „A csinálmányokról” szóló VIII. résszel és „Az embernek magaviseléséről” értekező X. résszel.[31]

2.1. „A csinálmányokról” szóló VIII. rész gazdasági vonatkozásai

Az első fejezetnek a „mesterséggel készített” dolgokkal kapcsolatos bevezető ismeretei után a második fejezetben a legfontosabb „csinálmány”, a város építésével, földrajzi elhelyezkedésével kapcsolatos tudnivalók jelennek meg. E fejezetben alapvetően katonai szempontok érvényesülnek, hiszen a várépítés technikai kérdései uralják gondolatmenetét, bár többnyire nem várról, hanem városról beszél munkájában.[32] Véleményem szerint egyfajta gazdasági megközelítés megjelenik e fejezetben is, mikor a hegyen épült város víz- és élelmiszerellátásának nehézségeiről, annak költséges voltáról ír, illetve mikor a tavas helyeken épült vár kerítés- és bástyaépítésének szükségtelenségéből eredő többlethaszonról értekezik.[33]

A harmadik fejezetnek a világ főbb városait bemutató felsorolása után a negyedik fejezetben rátér a főbb akadémiák (egyetemek) leírására. Erdély vonatkozásában a gyulafehérvári akadémiát említi illetve a felállítandó kolozsvárit („ha lábra állhatna” kitétellel), Magyarország vonatkozásában a váradit, sárospatakit és debrecenit. A felsorolást követően viszont panaszkitörésének lehetünk tanúi, mikor megfogalmazza azon helyzet tarthatatlanságát, hogy e hazai intézmények nem érik el a külföldi akadémiák színvonalát, az ország nem áldoz kellően gazdasági helyzetéhez mérten az akadémiákra. E fejezetben megjelenik merkantilizmusának ismét egy sajátos eleme, amikor arra hívja fel a figyelmet, hogy a magyar ifjak külföldi akadémiákon történő tanulása miatt három év alatt legalább 15 000 tallér áramlik ki az országból, viszont abban az esetben, ha a mi akadémiáinkra jönnének külföldi hallgatók, ez a nemesérc pénz jelentős beáramlását eredményezhetné az országba. Tehát felhívja a figyelmet a külkereskedelmi mérleg e „szolgáltatás”-tétele passzív egyenlegből aktívvá tétele lehetőségére, ami különösen indokolt, ha tudjuk, hogy pl. az évi török adóteher kb. 15 000 aranyforintra, tehát 30 000 tallérra volt tehető, melyhez a fenti tételt

[27] Bán 1958. 95.
[28] Kremmer 1911. 17–18.
[29] Bekker 2002. 121.
[30] Kautz 1868. 60–61.
[31] Apáczai 1977. 327–358, 378–423.
[32] Bán 1958. 277.
[33] Apáczai 1977. 329.

viszonyítva, annak igen jelentős nagyságrendjére figyelhetünk fel.[34] Említésre méltó e tárgykörhöz kapcsolódóan Apáczai egy később, 1658 őszén megfogalmazott tervezete, melyben egy nyugat-európai szintű, több fakultást magában foglaló akadémia felállítását javasolja Barcsai Ákos fejedelemnek, amiben igen részletes leírást ad az akadémia tervezett költségeiről – melyek alatta maradnak a külföldre kiáramló hallgatók által külföldön fizetett összegeknek –, illetve arra is utal, hogy külföldről, pl. Skóciából lehetne professzorokat behívni, hasonló módon az iparosok betelepítéséhez, akik szintén hozzájárultak az ország, a gazdasági élet felvirágoztatásához.[35] (Mint erről már a Bethlen Gábor által folytatott ösztönös merkantilizmus vonatkozásában megemlékeztünk.)

Az 5–13. fejezetben agrárgazdasági ismereteket találhatunk, Apáczai kifejezésével élve a „paraszti munka" irányába tesz kitérőt, a kibontakozó agrárirodalomnak, a korábban említett kalendáriumok mellett, e fejezetek jelentik alapját. Foglalkozik a felszíni formákkal, a termőföld minőségével, azzal, hogy ennek tükrében milyen növényféleségek termeszthetőek. Külön-külön fejezetet szentel a szőlős-, gyümölcs- és veteményeskerteknek, foglalkozik az öntözés és trágyázás kérdéseivel is. Az állattenyésztés vonatkozásában foglalkozik a kisebb és nagyobb háziállatokkal, a marhatartással és a pásztorkodással, a házi szárnyasokkal. A tizenharmadik fejezetben a vadkertekkel és halászattal kapcsolatos ismeretek jelennek meg, illetve a méhészeti alapismeretek.[36] Ez utóbbi különösen fontos két szempontból is: egyrészt Erdélyben a következő évtizedekben, sőt évszázadokban különös jelentőségre tesz szert a mezőgazdasági irodalmon belül a méhészeti irodalom, másrészt a mézből származó jelentős külkereskedelmi bevétel fontos szerepet játszott az aktív külkereskedelmi mérleg biztosítása szempontjából, s tudjuk, hogy mind Bethlen Gábor, mind utódai a méz külkereskedelme vonatkozásában érvényesítették az állami monopóliumot, tehát nemcsak a külkereskedelmi aktívum, hanem az államháztartási egyensúly szempontjából is fontos volt e tétel.

A tizennegyedik és tizenötödik fejezetben a megelőző mezőgazdasági ismeretek kiegészítéseként „Házi, paraszti és örökké való kalendáriom" illetve „Jövendölések, időjóslás" kerül bemutatásra, melyben az emberiség őskorába visszanyúló agrármítoszok lappanganak,[37] melyek a magyar paraszti köztudatnak is részét képezték, így Apáczai sehol nem beszél olyan közmondásszerű, népies magyarsággal, mint e szakaszokban.[38]

Egy gondolat erejéig érdemes foglalkoznunk Bán Imre értékelésével. Apáczairól írott munkájában élesen támadja Laurentzy Vilmos megállapítását, aki Apáczai Csere Jánost a fiziokratizmus korai képviselőjének, a legelső magyar agrárírónak nevezte.[39] Annyiban igazat adhatunk Bán Imrének, hogy Quesnay és Turgot előtt jó egy századdal fiziokratizmusról beszélni valóban túlzó, s abban is igaza van, hogy Apáczai gazdaságtana Alsted munkásságára épít, de talán megkockáztathatjuk azon megállapítást, hogy Apáczai magyar nyelvű agrárgazdasági irodalmi kezdeményezése a következő századok magyar agrárgazdasági irodalmára ösztönzőleg hatott, így a későbbi fiziokrata irányzat képviselőire is, pl. a szintén protestáns teológiai végzettséggel bíró Tessedik Sámuelre. (Esetleg Bethlen Gábor „ösztönös merkantilizmusa" analógiájára beszélhetünk Apáczai Csere János „ösztönös fiziokratizmusáról".)

2.2. „Az embernek magaviseléséről" szóló X. rész

Mint ismeretes, a Magyar Encyclopaedia mintájául Alsted Encyclopaediája szolgált, melyet a híres professzor egyetemi tankönyvnek szánt, a kor színvonalán álló szaktudományi áttekintést nyújtva, melynek első kiadása 1630-ban jelent meg Herbornban, mely évben érkezett meg egyébként a gyulafehérvári akadémiára is.[40] Apáczai Encyclopaediája tizedik részének beosztása is Alsted szerkezetét követi: az 1–15. fejezet foglalkozik az etikával, a 16–19. fejezet az oeconomiával, a 20–28. fejezet a politicával és a 29–32. fejezet a scholasticával.[41] Etikai rendszerében tartalmi értelemben viszont Amesius hatása ismerhető fel, miszerint a gazdaságtan, az etika, a politika, a jogtudomány minden egyetemes érvényű igazsága a theológiának is része, a mindennapi életet szabályozó etikai elvek a theológiából vehetőek.[42]

---

[34] „Noha mind az erdélyi, s mind a magyarországi oskolák inkább, mint akadémiák, a mü nemzetünknek nagy gondviseletlenségének miatta, az ő örökké való nagy gyalázatjára; holott más keresztyén országokban, még hol pápista fejedelmek, királyok uralkodnak is, vagyon a reformátusoknak egynehány rendbéli akadémiájok, münekünk vallásunkon való fejedelmünk, bő országunk vagyon, s hol az akadémia? Melybe ha volna, a bőségre nézve sok idegen országokból a tanulók elgyűlnének, csak nyittanók fel immár egyszer álmas szemeinket s állatnánk tudós embereket a scholákba, mert találnánk, ha az irigység meg nem enne bennünköt. Így osztán nem mi hordanók a gyönyörűséges gréci tallérokot idegen országokba ki, hanem más hozna bé münekünk, s a mü népünk gazdagodnék belőle. Gondold meg, magyar nemzetnek jovát kívánó ember, ilyen pénzzel szűkös országból semmi-é három esztendő alatt tizenötezer tallérnak kimenni, amelyekben osztán soha a mü népünk talám csak egyet sem lát? Ennyi kél penig ott az ott lakó magyar deákokra legalább el három esztendő alatt. Ó, Úr Isten, szánj meg már bennünköt is!" Apáczai 1977. 336–337.

[35] Apáczai 1975. 178–194.

[36] Apáczai 1977. 337–351.

[37] Somai 2001. 19.

[38] Bán 1958. 299.

[39] Bán 1958. 285–286.

[40] Bán 1958. 163–166.

[41] Bán 1958. 312–313.

[42] Bán 1958. 317.

Az etikát tárgyaló első tizenöt fejezetből tárgyunk szempontjából a hatodik fejezet bír kiemelt jelentőséggel, mely a cserélő igazságról értekezik, így a tulajdonjogról, a vagyonnal való élés szabályairól, az ellene elkövetett vétségekről. A cserélés három formáját különbözteti meg: az adás-vételt, a bérbeadást és a zálogosítást. Az adás-vétel vonatkozásában elismeri a kereskedelem gazdasági jelentőségét, de a tisztességes csere során azt követeli meg, hogy a vevő fizesse meg az eladó munkáját és költségeit is, valamint az eladó vonatkozásában is követelmény, hogy a jószág ára a fenti értékekhez igazodjék. Igen részletesen tárgyalja a bérbeadás esetét, melynek során méltányos haszon realizálását tartja elfogadhatónak, valamint fontosnak tekinti a bérleti idő lejáratának betartását mindkét fél részéről. A bérbeadásból származtatja a jobbágyság intézményét is, fontosnak tekintve itt is, hogy a zsellérnek átengedett haszon legyen összhangban az általa végzett munka mértékével és a jószág jövedelmével, de a jobbágytól is elvárható, hogy hűséggel művelje a jószágot s a megfelelő hasznot beszolgáltassa, végül e szakaszban a hazai jobbágyviszonyok nyomorúságos voltáról is említést tesz.[43] A nyereség másik forrását jelentő munkásfogadás vonatkozásában a munkás részéről szorgalmas, jó lélekkel végzett munkát, a munkaadó részéről időben és szerződésben vállalt mértékben történő fizetést vár el. A kölcsönadás vonatkozásában Apáczai nem ismeri el a kamat létjogosultságát,[44] tehát a kálvini megközelítés a kamat kérdésében még nem jelenik meg Apáczai munkásságában. Ez azért különösen érdekes, mert Kálvin kb. egy évszázaddal korábban megfogalmazott nézetei már elterjedtek Hollandiában, majd onnan átkerültek Angliába is, így az Apáczaira nagy hatást gyakorló Amesius is magáévá tette Kálvin kamatelméletét. Apáczai kamatellenes felfogása Fennerus 1632-ben megjelent Sacra theologia c. művére vezethető vissza, mely még a régi arisztotelészi-skolasztikus alapokon nyugszik: pénz nem szül fiakat. Fennerusnál a kamat csupán a hála, amint erre az előbbi Apáczai-idézetben is találunk utalást.[45] (Ugyanakkor meg kell említenünk, hogy míg a korábban működő Lipsius esetében a kamatot elutasító álláspont mentségére felhozható, hogy akkor még nem terjedt el ezen kálvini felfogás Németalföldön, Fennerus műve megjelenése idején viszont már igen.) A fejezet utolsó gondolatai között két erény hangsúlyozása jelenik meg, mely a puritán etika fontos elemét képezi: a takarékosság, tehát a csak szükséges és tisztességes dolgokra történő költés, illetve a hasznosság, vagyonunk hasznos dolgokra költése, beleértve az adakozás cselekedeteit is.[46]

A X. rész 16–19. része az oeconomiára, azaz a házi társaság gondviselésére tér ki. A 16. fejezet a házasság fogalmával, illetve a rokoni kapcsolatok leírásával foglalkozik, majd a 17. fejezetben a férj és a feleség kötelességeiről ír részletesebben, végül a két utolsó fejezetben a puritán családi, házi közösségi élet képe bontakozik ki. Az atyát a ház korlátlan urának mutatja be, aki a házi böjt, a tanítás és a fenyíték eszközeivel is fegyelmezhet, ugyanakkor köteles gondoskodni a háznép ételéről, italáról, nyugodalmáról, ruházatáról. A szolgák hűsége abban is megnyilvánul, hogy teljes tehetségükkel az uruk hasznát keressék, de a gazdának is igaznak kell lennie a szolgáihoz, azok szorgalmát, hűségét jutalmaznia kell.[47]

A 20–28. fejezet foglalkozik a politica kérdéskörével, a házi társaságról áttérve a szent gyülekezet (ecclesia) (20–24. fejezet), illetve a polgári társaság (állam) (25–28. fejezet) tárgyalására. A 25. fejezetben a polgári társaság vezetőinek alkalmasságára, kötelességeire vonatkozó gondolatok jelennek meg, mindezek tükrében az ótestamentumi teokrácia gondolata megnyilvánulásáról beszélhetünk, mely szerint a polgári társaság feje Isten, s nem a király, az igazgatók vonatkozásában nem egyeduralkodóról, hanem a polgári társaság gondviselőiről van szó.[48]

A 26. fejezet tartalmazza a polgári társaság megszervezésének szempontjait s a békeidők törvényeit. A fejezetben először a helyes istentisztelet biztosításának, az igaz tudomány terjesztésének gondolata kap helyet, majd ezt követően a világi kérdésekben történő állami szerepvállalás tárgyalására kerül sor, mely szerint hasznos törvényeket kell alkotni, jó iskolákat kell felállítani (Apáczai munkássága során rendszeresen visszatérő gondolatként), mesterembereket kell tartani és azok által másokat taníttatni, hogy az ipari tevékenység bővüljön az országban,[49] tehát itt határozottan megjelenik Apáczai merkantilista szemlélete. Az államháztartás vonatkozásában kifejtett gondolatai szerint az államkincsre és a költségekre is gondot kell viselni.[50] Az államkincs megfelelő nagyságára való ügyelés rokon Báthori István korábban kifejtett gondolataival, a költségekkel kapcsolatos állásfoglalása, s azon gondolata is, miszerint a közönséges(rendszeres) adóknak minél keveseb-

[43] „A zsellérséggel való gonoszul élésből származott ez a mái napi nyomorúságos jobbágyság, mely az Egyiptom-béli szolgálatot bizony feljülhaladja hazánkban sok helyeken." Apáczai 1977. 388.
[44] „A kölcsönadásban a kölcsönadónak tiszti az, hogy a hagyott üdőt elvárja, és a marhájával, ha meg nem sértődött, megelégedjék; a kölcsönvevőnek penig az, hogy idejekorán megadja, s mégpenig hálaadással." Apáczai 1977. 389.
[45] Bán 1958. 322–323.
[46] Apáczai 1977. 389.
[47] Apáczai 1977. 400–404.
[48] Bán 1958. 332–333.
[49] Apáczai 1977. 412.
[50] Apáczai 1977. 412.

beknek kell lenniük[51], Kálvin és Lipsius korábban ismertetett nézeteivel cseng össze. A 27. fejezetben a háborús időszak törvényeiről értekezik, s ennek végén egy államháztartáshoz kapcsolódó rövid gondolat is megjelenik, miszerint a polgárok az Istentől kapott javaikból a haza szükségleteire örömest adjanak fejenkénti adót, sőt vámot, harmincadot is,[52] tehát nemcsak az adóztatóktól vár el mértékletességet a rendszeres adózásban, hanem az adózóktól is elvárja az állam által – különösen nehéz, háborús időkben – támasztott követelmények méltányolását.

A 28. fejezetben a polgári társaság kormányzásának módjáról,[53] az uralom jellegéről értekezik Apáczai, ennek keretében megfogalmazza a fejedelemmel és tisztviselőivel szembeni elvárásokat, mely szerint a fejedelemnek mértékletesen kell élnie – mely mértékletes életvitel követelményére már Kálvin és Lipsius esetében találtunk utalásokat – a tisztviselők pedig kötelesek a nép nyomorgatásától tartózkodni.[54] A fejedelemmel szembeni követelmények között itt is megjelenik Apáczai örök témája, az országban lévő iskolákról való gondviselés,[55] majd a X. rész utolsó négy (29–32.) fejezetében is a scholastica (iskolatan) kérdését tárgyalja, az utolsó fejezet végén ismét említést téve a magyar diákok külföldi tanulása miatti jelentős pénzkiáramlásra (bár itt a korábbi tizenötezer tallér helyet már tizennyolcezerről ír).[56]

3. Apáczai hatása az utódok nemzetgazdasági gondolkodására

Apáczai halálát követően a magyar nyelvű nemzetgazdasági irodalom még sokáig nem produkál jelentős eredményeket, így Apáczai utókorra gyakorolt szellemi hatásának megítélése a nemzetgazdaságtan vonatkozásában szinte lehetetlennek tűnő vállalkozás. Közvetett hatásként esetleg beszélhetünk a mezőgazdasági irodalom erdélyi eredményeiről, melyhez a Magyar Encyclopaedia VIII. része agrárgazdasági fejezetei ösztönzőleg hathattak,[57] illetve a későbbi erdélyi közgondolkodásban a merkantilizmus jegyeit magukon viselő javaslatokhoz is gondolatébresztőként szolgálhattak Apáczai merkantilista fejtegetései. Közvetlen hatásról pedig két tanítvány esetében beszélhetünk, nevezetesen Martonfalvi Tóth György és Bethlen Miklós vonatkozásában.

A mezőgazdasági irodalmat illetően érdemes említést tennünk Tessedik Sámuel evangélikus lelkész és pedagógus (1742–1820) munkásságáról is, akinek a mezőgazdaság fejlesztése, a parasztság életszínvonalának emelése érdekében kifejtett tevékenysége, mely a közgazdaságtan területére is kiterjedt, elméleti vonatkozásban is jelentősnek mondható. A parasztember Magyarországon mitsoda és mi lehetne c., 1784-ben megjelent munkájában kifejti, hogy a paraszti gazdálkodás és így az élet alacsony színvonalának fontos oka a gazdálkodásra vonatkozó ismeretek hiánya, illetve az, hogy a paraszt nem művelheti földjét sajátjaként, s termékével nem rendelkezhet szabadon, eladása akadályokba ütközik. Ennek érdekében az iskoláztatás, a gazdasági viszonyok, a faluszerkezet vonatkozásában is reformokat javasolt, sőt már 1780-ban alapított egy mintaiskolát Szarvason – Gyakorlati gazdasági szorgalmatossági iskola –, melyben gyakorlati munkával kötötte össze a belterjes módszerek elsajátítását s a modern gazdálkodásra képes személyiségek kinevelését.[58] Ezen tevékenysége határozottan emlékeztethet bennünket Apáczai gyakorlati ismeretek elsajátítását is lehetővé tevő pedagógiai, iskolateremtő munkásságára.

A Debrecenben professzorként működő Martonfalvi Tóth György, a legnagyobb magyar puritán teológus,[59] aki gyulafehérvári tanulmányai során ismerte Apáczait s szinte tanítványának érezhette magát (az ugyanis kétséges, hogy valóban tanítványa is lett volna a teológiai tudományokat hallgató Martonfalvi Tóth Apáczainak, de műveit már akadémiai évei alatt is olvashatta), munkásságában Apáczainak a magyar jobbágyviszonyok nyomorúságos voltát felrovó gondolatára támaszkodva támadja a jobbágyság intézményét.[60] Érdekes összehasonlításul szolgálhat, hogy Martonfalvi már részletesebben foglalkozott a kamat kérdésével Exegesisének máso-

[51] Apáczai 1977. 412.
[52] Apáczai 1977. 417.
[53] A kormányzás módját illetően két eset különböztethető meg, amikor több, illetve amikor egy igazgatója van az államnak. A több igazgató általi irányítás is kétféle lehet, vagy a köznépből (demokrácia), vagy a főrendből (arisztokrácia) kerülvén ki az igazgatók személye. Az előbbi esetben veszélyként jelentkezhet, hogy a polgári társaság állapota rendetlenséggé (anarchia) fajulhat, az utóbbi esetben pedig előfordulhat, hogy a pártokra szakadó urak egy része eltávolodik Istentől és az igazságtól, mely esetben fegyveres úton is fel lehet velük szemben lépni. A kormányzás másik fő formáját jelentő fejedelmi igazgatás esetében pedig a tyrannussá válás problémájával néz szembe Apáczai – miként Kálvin is Instituciójában, de Kálvintól eltérően nem foglal állást abban a kérdésben, hogy az egy vagy több személy általi igazgatás a szerencsésebb – s kifejti gondolatait a zsarnokkal szembeni fellépés lehetőségeiről, mely ellenállási jog Kálvinnál is megjelenik, de az ő esetében nem jut el a zsarnokölés lehetőségéig, ellenben az Apáczai által követett Fennerusnál igen. Apáczai 1977. 417–418.
[54] Apáczai 1977. 418.
[55] Apáczai 1977. 418.60 Bán 1958. 320–321.
[56] Apáczai 1977. 423.
[57] Így kiemelendő a méhészeti irodalom, mely szakágazat vonatkozásában két könyvet illik megemlíteni, mindkettő háromszor is kiadásra kerülvén s nagy népszerűségnek örvendvén: Szigeti Gyula Méhész könyvecskéje c. műve (Nagyenyed 1763, Kolozsvár, 1768 és 1785) illetve Pálfi Lőrinc Erdélyi méhecske c. könyve (Kolozsvár, 1762, 1767 és 1785). Ez érthető, hiszen Erdélyben nagy tradíciókkal rendelkezett a méhészet, Apáczai is foglalkozik Encyclopaediája VIII. része 13. fejezetében e kérdéssel. Somai 2001. 23.
[58] Bekker 2002. 137–138.
[59] A kálvini ortodoxia központjának számító Debrecenbe a puritán eszmék csak 1660-tól törnek be, amikor Várad török támadását követően Martonfalvi Tóth György, a váradi református kollégium tanára Debrecenbe menekült, majd 1664-től a debreceni kollégium rektor-professzora lett. Ellenben ő már a puritán mozgalomnak csak a második nemzedékéhez tartozott, s az utolsó magyar puritánusnak tekinthető, akinek már nem voltak utódai, így ezen irányzat az ország eme vidékein nem virágzott fel. Ágoston 1997. 136.
[60] Bán 1958. 320–321.

dik kötetében, három német különböztetve meg annak: a megszorult embernek kölcsönadott tárgy, akár pénzösszeg utáni kamat, a kereskedelmi vállalkozásra kölcsönadott, kockáztatott pénztőke után kért kamat és a késedelmi kamat. Ezek közül a másodikat tekinti elfogadhatónak, a másik kettőt tiltja, lopásnak tekinti.[61] Tehát Martonfalvi már előrelép a kálvini kamatelmélet irányába, minthogy elfogadja a kockáztatott pénztőke utáni kamatot, de a Kálvin által elfogadott késedelmi kamat létjogosultságát ő sem ismeri el. (Pedig éppen a késedelmi kamat az, melyet bizonyos feltételek mellett, kései munkásságában már Luther is elismert.[62])

Apáczai egyik jeles tanítványa volt Bethlen Miklós erdélyi kancellár, akinek 1658–59-ig Kolozsváron volt szerencséje hallgatni a neves professzort,[63] s önéletírásában igen meleg szavakkal emlékezik egykori mesterére.[64] A korábban aktív külkereskedelmi mérleggel rendelkező Erdély gazdasága 1660 után igen lehanyatlott, ennek orvoslására Bethlen 1703-ban terjesztette elő kereskedelmi tervezetét az erdélyi országgyűlésnek, az erdélyi külkereskedelem újjászervezését javasolva. Tervezete első változata már 1670-ben elkészült, majd 1689-ben új alakot nyert. Előterjesztésében kifejti, hogy egy ország meggazdagodásához az alábbiak szükségeltetnek: más országok termékeinek általbocsátása kereskedés által (tranzitkereskedelem), idegen országok nyers termékeinek megvásárlása, majd feldolgozásukat követően nagy nyereséggel történő visszaadása, az országban bőven termő cikkek nagy mértékű kivitele, csak jó pénznek a forgalomban tartása, s sok pénznek az országból történő kivitelének megakadályozása, emberek munkátlanságának elkerülése. Az erdélyi állapotokra térvén, az arany, ezüst, vas, ón, réz bő termelésére és kivitelének lehetőségére, a gazdag sóbányákra, a színvonalas marha- és lótenyésztésre hívja fel a figyelmet, a Tisza, Maros, Szamos és Olt vízi utakként történő hasznosítását javasolja, a városok ipari központokká fejlesztését is elképzelhetőnek tartja, ha megfelelő képzésben részesülnének az iparosok. Erdély kedvező földrajzi fekvésére fordítva a figyelmet, az Atlanticumtól a Közel-Keletig terjedő tranzitkereskedelembe kívánja bekapcsolni az országot, mely jelentős jövedelmet hozna hazájának. A kivitelezést egy – a belgiumi Kelet-Indiai Társaság mintájára felállított – kereskedő kompániára bízná, melynek tudta és akarata nélkül semmilyen behozatal, kivitel és tranzitforgalom nem bonyolódhatna le, melynek feltétele a harmincad bérletének megszerzése. A társaság forgótőkéjét a tagok befizetései biztosítanák, s a társaság csak nagykereskedelmet végezhetne, biztosítván továbbra is a kiskereskedők jövedelemszerzését, viszont ők csak a kompániától szerezhetnék be áruikat. Bethlen nagyszabású, egykori mesteréhez méltó tervezete elbukott, egyrészt az erdélyi országgyűlés elutasító álláspontja, másrészt a kirobbanó kuruc szabadságharc miatt.[65] Említésre méltó, hogy a romlott közállapotoknak, a morális és gazdasági hanyatlásnak okát Bethlen, Apáczai gondolatát követve, a hiányos, elégtelen, korszerűtlen oktatásban látja, véleménye szerint az iskolák, akadémiák állapota illetve hiánya az elmaradottságnak fokmérője, de oka is egyben.[66]

Az elbukott tervezetet további, megvalósításra nem kerülő javaslatok követték az erdélyi rendek kezdeményezésével az elkövetkező néhány évtizedben, így 1725-ben, 1744-ben, 1751-ben illetve 1761-ben[67]. Tehát az Apáczai halálát követő kb. egy évszázadban jelentős eredményekről nem beszélhetünk az erdélyi gazdasági élet és irodalom vonatkozásában, de Apáczainak a gyakorlati ismeretekkel is felvértező oktatás jelentőségére a figyelmet felhívó munkássága még hosszú ideig az erdélyi közgondolkodás részét képezte, amelynek jeleként említhető az alábbi két momentum: az 1790-től Nagyszebenben megjelenő Erdélyi Magyar Hírvivő az ifjúság neveléséről szóló cikkében mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi és kincstári iskolák felállítását javasolja, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság első kiadványában pedig A Szarvasi Igyekezetnek rövid által nézése címen Tessedik mintaiskolája eredményeit mutatták be és népszerűsítették.[68]

61 Bán 1958. 322–323.
62 Bodai 1998. 82–83.
63 Herepei 1966. 593–603.
64 Bethlen 1955. 160–162.
65 Lukinich 1914. 464–476.
66 Jankovics 1981. 77-78.
67 Somai 2001. 21–22., Köpeczi 1988. 1012, 1024.
68 Somai 2001. 30, 33.

FORRÁSMUNKÁK:

Apáczai Csere János: Magyar Logikácska és egyéb írások (Az előszót írta, a szövegeket válogatta és jegyzetekkel ellátta: Szigeti József). Budapest, 1975, Kriterion.
Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia (Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a magyarázó jegyzeteket írta: Szigeti József). Budapest, Kriterion, 1977.
Ágoston István: A magyarországi puritanizmus gyökerei. Budapest, 1997, a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója.
Bán Imre: Apáczai Csere János. Budapest, 1958, MTA Irodalomtörténeti Intézete.